

СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВА ТА ЗАКОНУ В УКРАЇНСЬКІЙ ПРАВОВІЙ ТРАДИЦІЇ МОДЕРНОЇ ДОБИ

Шевцова А. В.

аспірантка, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, вул. Табірна, 30-32, 03113, Україна
тел. (050) 317-75-77, e-mail: ad@leopartners.com.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9018-4656>

CORRELATION OF NATURAL-LEGAL PARADIGM AND LAW IN THE UKRAINIAN LEGAL TRADITION OF THE MODERN ERA

Shevtsova A.

Postgraduate Student, «КРОК» University, St. Tabirna, 30-32, 03113, Kyiv, Ukraine,
Tel. (050) 317-75-77, e-mail: ad@leopartners.com.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9018-4656>

Анотація. У статті висвітлюється проблема співвідношення права та закону в українській правовій традиції епохи модерну. Наголошено, що в цю епоху українці продовжують розвивати природно-правову парадигму, успадковану від попередньої доби. Звичасе право та загальне право України, що являють собою юридизовану мораль, домінують над законом як позитивним правом. По мірі втрати Україною своєї незалежності, природно-правова парадигма витісняється законницькою парадигмою. У контексті нашого дослідження важливо наголосити на здатності традиції утримувати в собі усталений ментально-духовний вимір, завдяки чому і здійснюється зв'язок між минулим та сучасним, забезпечується тяглість і цілісність правового розвитку. Нині важливо звернутися до природно-правової парадигми, яка має доволі давні її міцні корені в нашій правовій традиції. Специфікою природно-правового чи юридичного праворозуміння є звернення його до ціннісного виміру, до вищих гуманістичних цінностей. Цінності природного права є універсальними і носять абсолютний характер, це є чи не найважливішою їх особливістю. Універсальність їх полягає в тому, що вони поширюються на всіх, незалежно від будь-яких ознак соціального, національного, професійного тощо плану. Природно-правові цінності та вимоги однаково "працюють" в усіх сферах людського буття, поширюються на всі види життєдіяльності особистості, присутні у будь-якому часі та просторі. Повернення до юснатуралізму, тих цінностей, які він стверджує та захищає, може стати дієвим чинником нашого правового розвитку, напрямом його гуманізації.

Ключові слова: правова традиція, природне право, природно-правова парадигма, правові цінності, правовий звичай, загальне право, позитивне право, закон.

Формула: 0, рис.: 0, табл.: 0, бібл. 21.

Annotation. The article deals with the problem of the correlation of natural-legal paradigm and law in the Ukrainian legal tradition of the modern era. It was emphasized that in this era Ukrainians continue to develop a natural legal paradigm inherited from the previous era. The customary law and the general law of Ukraine, which are legal morality, dominate the law as a positive law. As Ukraine loses its independence, the natural-legal paradigm is superseded by a legal paradigm. Among other factors of such qualitative changes are the revival and use of the Ukrainian legal tradition, those established meanings and meanings, ideas, values, principles that have been developed by our people and are the core of its legal life. It is so important now to revive and use what makes us unique and functional, despite the time. The specific nature of legal or juridical thinking is to appeal to his valuable dimension to higher humanistic value. Value natural rights are universal and are absolute, and it is perhaps their most important feature. Universality of them is that they apply to everyone regardless of any signs of social, national, professional, etc. Plan. Natural and legal values and demands the same "work" in all spheres of human existence, apply to all kinds of activities of a person present at any time and space. The return to naturalism, the values that it affirms and defends, can become an effective factor in our legal development, the direction of its humanization.

Key words: legal tradition, natural law, natural legal paradigm, legal values, legal custom, general law, positive law, law

Formulas: 0, fig: 0, tabl.: 0, bibl.: 21.

Постановка

проблеми.

Стверджуючи демократичні засади життя, реалізуючи курс на євроінтеграцію, ми, українці, маємо здійснити глибинне

реформування нашої національної правової системи. Для здійснення цього комплексного завдання маємо опиратися на відповідне підґрунтя, певні базові

засади. І в цьому сенсі нам важливо дослідити українську правову традицію, її основи, оскільки напрацьований попередніми поколіннями правовий досвід містить ключі для відповідей на сучасні запитання та проблеми. Наш національний правовий розвиток дає відповідь на питання, які цінності у правовій сфері домінували, які форми та джерела права були важливими для українців, на яких парадигмальних засадах здійснювався наш правовий розвиток тощо. А ця проблема значною мірою якраз і є проблемою співвідношення права та закону в межах української національної правової традиції.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Окремі аспекти проблеми співвідношення права та закону здійснювали такі українські науковці, як: С. Головатий, В. Градова, М. Козюбра, В. Кравець, О. Осауленко та ін., а також зарубіжні: В. Нерсисянц, та інші [1; 2; 3; 4; 5; 6;]. Цими авторами досліджено такі питання, як: поняття права, змісту права, поняття закону, його сутнісні риси, співвідношення права та закону з позицій і легістської, і юснатуралістичної доктрин тощо. Характерні риси української правової культури дослідила Г. Попадинець [8]. Ідею верховенства права в українській правовій традиції дослідила на дисертаційному рівні В. Градова [1].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. До малорозроблених аспектів досліджуваної проблеми можна віднести такі: трактування права, його сутнісних рис в епоху українського модерну, співвідношення права та моралі, визначення формальних і змістовних ознак закону, їх співвідношення, зокрема у творчості М. Козачинського, характеристика мислительної правової парадигми, стверджуваної в національній правовій традиції досліджуваного періоду.

Формулювання цілей статті – на підставі аналізу наукових джерел розкрити проблему співвідношення права та закону в українській правовій традиції модерної доби.

Виклад основного матеріалу дослідження. Після національно-

визвольної війни середини XVII ст., у зв'язку з пробудженням національної самосвідомості, значно гостріше постає питання і національної правової ідентифікації. Українці осмислювали такі цінності природного права, як справедливість, добро, зло, спільне благо, честь тощо. Загальне українське право поставало у процесі поширення на всі українські землі сукупності правових норм, які склалися в козацькій спільноті [9] і які набули характеру загальнонаціональних норм. Це були норми звичаєвого права як неписані правила та звичаї, вироблені впродовж тривалого часу, якими регулювалися порядок устрою війська, становлення й діяльність військової адміністрації, вчинення правосуддя, покарання, становище всіх соціальних верств українського населення тощо. Гетьманські універсали регулювали питання розподілу землеволодінь, права власності на маєтки, встановлення податків та повинностей, призначення посад тощо. Ще одним джерелом права були міжнародні угоди, що укладалися гетьманом із главами інших держав. Як бачимо, тогочасні українці створили плюралістичну систему джерел права.

Інтенсивно розвивалося загальне українське право, яке застосовувалося, наприклад, у судочинстві, та було «здоровим глуздом» суддів, його використання засвідчує масове й тривале виконання українцями [9]. До норм загального права ввійшли також норми церковного звичаєвого права, що регулювали найперше шлюбно-сімейні відносини, просто правила поведінки.

Науковці зазначають, що, крім внеску суддів у творення загального права, значний внесок зробили сільські громади, які створили найбільшу кількість норм загального права [9, с. 43]. Громади в Україні завжди мали право самоврядуватися, створюючи свої органи, існувати незалежно, вирішувати локальні проблеми, охороняти територію, мали певну юрисдикцію стосовно мешканців, наприклад, вимагати від них виконання

певних майнових та особистих повинностей. Громади мали право здійснювати поліцейські функції для виконання своїх завдань [10]. Самоврядне життя українських громад, на противагу російським, що виконували делеговані державою функції, дозволяло їм автономно вирішувати низку проблем місцевого значення, фінансового та внутрішнього плану, приймаючи постанови з різних питань, створювати матеріальні норми, що були обов'язковими для кожного члена громади. Позитивний внесок у творення звичаєвого та загального права зробила така структурна одиниця громадянського суспільства, як копа чи купа. Правові норми, які створювалися копами, максимально відображали і захищали цінності та моральні принципи тогочасних українців, оскільки копа інтегровувалася як єдине цілісне утворення завдяки спільній мові, культурі, моральним цінностям, спільності господарювання та власності. Копи працювали задля спільного блага всіх. Моральним обов'язком кожного члена купи було в разі виявлення злочину з'явитися на зібрання для розслідування, покарання та відшкодування збитків. Поступово купа трансформувалася в судовий орган. Копи ділилися на копу кутка, яка мала повноваження мирити сусідів у разі конфлікту; громадська копа поширювала юрисдикцію на членів громади; були і копи регіону з юрисдикцією для регіону тощо [8; 9; 10; 11]. Копні суди існували в княжій Україні, у третій редакції Литовського Статуту визнається їх існування на українських землях: «... де здавна копи були, мають бути і тепер...», бо на «Русі копи здавна були» (розд. XIV, арт. 9) [9]. Копні суди розглядали справи публічного характеру, приватні справи. Приймаючи рішення, суди керувалися стародавніми звичаями та здоровим глуздом, тобто, власними переконаннями. Якщо для підтвердження рішення суду необхідне було посилення на закон, посилалися на нього. Після входження Лівобережжя до складу Росії, копні суди перестали там існувати.

Загальне право – це право, народжуване в середовищі народу, утверджуване народом через масове загальнонаціональне його виконання, в силу чого його норми набувають загальнообов'язкового характеру [9; 11]. В силу цього воно застосовувалося масово, поряд із позитивним правом, тобто, законом. Невипадково загальне право називали правом здорового глузду, чого не заперечують сучасні юснатуралісти [1; 2; 5; 6; 7]. Отже, народ завдяки своїй демократичній та гуманістичній ментальності, своїй високій правовій свідомості, розвиненій морально-етичній культурі самоврядовувався, застосовуючи моральні принципи та цінності, веління здорового глузду, уявлення про справедливе і несправедливе, добро і зло, честь і гідність тощо. В основі трактування природного права українцями козацької епохи лежало християнство з його вірою в людину як образ і подобу Бога, а також ідеї громадянського гуманізму, найперше визнання людської гідності та права людини на власність та свободу. Гідність людини тісно пов'язана з вимогою справедливого суспільства, справедливих законів, справедливого суду тощо. Ідеологію громадянського гуманізму, яка ґрунтується на визнанні природного права, пронизує ідея природного права на політичні свободи.

Іншою поширеною формою права в Україні досліджуваного періоду було державне писане право. Тогочасна українська держава зберегла литовсько-польське законодавство, що було підтверджено універсалом гетьмана І. Скоропадського від 16 травня 1721 року та інструкцією Д. Апостола судам від 13 липня 1730 року – це законодавство використовувалося аж до кінця XVIII ст., а Литовський статут був відмінений лише в середині XIX ст. [11]. Поряд із цим законодавством, застосовувалися норми та положення з німецьких збірників права, наприклад, П. Щербича «Зерцало саксонів» [17], П. Кушневича «Право цивільне хелмінське» [18] тощо. Крім цього, чи не найпоширенішим різновидом

писаного права були нормативні акти органів державної влади козацької України – універсали, укази, ордери, декрети, інструкції, листи. Відомі Березневі статті від 1654 року закріплювали незалежність правової системи: «Судитися їм, малоросійським людям, існуючими своїми привілеями і вільності мати майнові і суди свої, і стольникам в суди запорізькі не втручатися, судитися ж від старших своїх товаришів так – де три козаки, то два третього судити повинні» [9].

Якщо форми українського права, що ґрунтувалися на народній моралі, її цінностях, були наслідком живої взаємодії членів суспільства і *юридизованою мораллю*, то російське законодавство, що застосовувалося на українських землях, розходилося з моральними принципами та цінностями, віддаляючись тим самим від правових смислів. Ми підтримуємо позицію, висловлену в науковій літературі, що «високорозвинена система права України на багато порядків перевищувала російську систему права» [9, с.54].

Ця епоха багата на мислителів, що розвивають природно-правову парадигму. Зокрема, П. Могила «сприймав ідеї природного права, спільного блага, тенденцію до зближення права й моралі, яка була співзвучна українським традиціям звичаєвого права, а також ідею сильної державної влади, освіченого й вольового володаря» [12, с.109], був продовжувачем учення Ю. Ліпсія та Г. Гроція. П. Могила не випадково віддає перевагу верховенству права, закону, який мислить утіленням волі Божої та народної (звернімо увагу не государевої, як у Московії того часу) над необмеженою владою державного володаря [12]. Ці ідеї до нього висловлював С. Оріховський, приєднуючись до відомих європейських мислителів-юснатуралістів тієї доби. П. Могили, як й іншим інтелектуалам, що «зазнали впливу європейського гуманізму, імпонували ідеї природного права, верховенства закону, *рівності всіх громадян перед судом і законом*, вони осмислювали синтез західної і східної правової думки, християнських заповідей і канонів із

здобутками римського права і стародавньої вченості» [9, с.132; 11]. Відстоюючи рівність усіх громадян у праві, а не лише перед законом, рівність їх перед судом, П. Могила, особливо перейнятий дотриманням прав незахищених верств населення, наголошував на їхній рівності відповідно до природного права із заможними людьми.

У той час, коли українці розвивали демократичні засади життя і природно-правову доктрину, в Московському царстві зміцнювалося самодержавство, правові звичаї та інші природні регулятори суспільних відносин активно витіснялися державно-владними веліннями, царськими указами, «Соборне уложення» 1649 року [19] було чинним аж до першої третини XIX ст.

І. Гізель наголошує, що оскільки людина є природною істотою, вона керується у своїй діяльності природними законами, які виводяться з природи людського існування, його розумної суті або з «людських повелінь й божих заповідей» [13]. У творах І. Гізеля «Метафізичний трактат про природу метафізики та про явища або поділ сутнього» [20] і «Мир з Богом чоловікові» [21] проводиться ідея розумної волі, не здатної до творення зла.

У домодерну епоху закон традиційно вважався втіленням волі Бога і короля як намісника Бога на землі. М. Козачинський поділяє закони на: вічний, як втілення загальних принципів божественного розуму; природний закон, який має витoki в божественному, вічному, є його відображенням у людському розумі. На думку мислителя, природний закон покликаний забезпечувати самозбереження і продовження роду, він примушує до пошуків Бога й поваги до людської гідності, а людський закон, будучи втіленням розумної волі, має бути увідповідненим природному, є наслідком природного права. У вченні про закон, увідповіднений природному праву, його принципам та цінностям, українські мислителі того часу, зокрема М. Козачинський, розробляли питання

критерію правності, за яким можна відрізнити правовий закон від неправового. Цієї термінології вони тоді не використовували, вона з'явиться пізніше, але їх заслуга у наголосі на змістовій відповідності людського закону природному праву, його цінностям та принципам. Законницька доктрина, ототожнюючи право і закон, акцентує на тому, що формальна обов'язковість закону, втілення в ньому волі влади, здатність закону засобом санкцій карати є тими властивостями, які роблять закон правовим явищем. М. Козачинський заперечує думку, що закон може засобом формальних властивостей стати правовим явищем. Він пише: «Проголошення закону не говорить про сутність закону» [14, с. 93], хоча «без проголошення немає закону» [14, с. 94]. В іншому місці він зазначає, що якщо народ вибрав царя, владу, то тоді «...закони не можуть з'являтися без його (народу) згоди», тобто, якою б не була влада авторитетною, її закон не буде сприйнятий як правове явище, якщо вона його нав'язує народові поза його волею [14, с. 95].

Гетьман І. Мазепа втілював ідеї природного права у своїй внутрішній та зовнішній політиці. У політичному трактаті «Вивід прав України» [15, с.148-153] погляди П. Орлика на державне життя були ґрунтовані на теорії природних прав народу, яка передбачала право на життя на своїй, «Богом даній землі» [15, с.148-153], право на власну державність, на національну ідентичність, власність, рідну мову, віру тощо. Ідеї договору народу і гетьмана, природних прав народу на життя за своєю волею, поділу влади, права контролю народу за дотриманням владою й гетьманом своїх обов'язків тощо випередили свій час - подібної Конституції в тогочасній монархічній Європі не було.

У «Виводі прав України» П. Орлик обстоює національно-державні права своєї держави перед урядами європейських країн. Він наголошує, що Україна як суверенна держава уклала союзний договір «між царем Олексієм народу Михайловичем з одного боку і гетьманом

Хмельницьким і Станами України з другого». Порушення московським царем цієї угоди П. Орлик називає «вопіючою несправедливістю» [15, с.150], беззаконням, бо «козаки мають за собою право людське і природне», а відповідно, право народу на спротив проти гніту й повернення «своїх стародавніх прав, коли матиме на це слушний час» [15, с. 149]. В основі цієї роботи теж лежить теорія природних прав народу. Ідея, що пронизує зміст акта – це ствердження природної справедливості на Українських землях і захист народу від усіляких форм несправедливості й свавілля. П. Орлик, посилаючись на теорію природного права, вважає, що Московія є «узурпатором України», а «Стани України» мають природне і людське право обрати Пилипа Орлика за свого гетьмана» [15, с. 151].

Після знищення Запорізької Січі поступово руйнується правовладдя на українських землях. Царат намагався переглянути норми українського права і через систематизацію звести їх застосування до мінімуму, замінивши імперськими загальноросійськими. Усе більше місця серед форм права на Українських землях починають займати російські нормативні акти: Маніфест про скасування гетьманства від 1764 року, указ від 1783 року про закріпачення українців тощо. Із запровадженням російського законодавства в українців дуже розширилася сфера неправа. Українські селяни втрачають статус вільних людей. Закріпачення унеможливлювало реалізацію низки природних прав: пересування, права на власність, права на участь у місцевому врядуванні, права на повагу до людської гідності та честі, на справедливий суд тощо.

Втрата українцями державної незалежності зумовила руйнацію національної правової системи і занепад природно-правової доктрини. На Українських землях стверджується не просто державне право у формі закону держави-окупанта, на чому наголошують дослідники [9; 11], а й інша, протилежна за змістом, смислами, цінностями та

принципами доктрина – законницька (легістська), яка, будучи позбавленою гуманістичного та демократичного змісту, стверджувала російський державоцентризм.

На противагу європейським поглядам, російські ідеологи обґрунтовували ідею сакральності володаря, абсолютизм та деспотизм. Український діяч цієї епохи Юрій Немирич у середині XVII ст. був прихильником республіканізму і в статтях Гадяцької угоди виступав проти союзу України з Московією. У «Роздумах про війну з Московитами» [22] він характеризує московське державне свавілля як абсолютизм і деспотію, уподібнює її турецькій. Населення імперії привчали до покірності та страху перед владою, формували почуття меншовартості та тотальної залежності від неї. Закони та укази царя трактували як першоначало порядку й цілісності держави. Писане право вчили сприймати як єдине джерело прав людини. Поступово складався культ царя, який став необхідною умовою релігійності. Петрівська європеїзація російської культури підсилила тенденції до обожнення царської влади, коли монарх проголосив себе главою церкви і сприймався як живий Бог [16, с. 133].

Висновки. Природно-правова парадигма в Україні в модерну епоху втілювалася в громадському устрої народу,

його демократичних формах та відповідних формах права, найперше у правових звичаях та загальному праві. Право тогочасної України – це швидше юридизована мораль, тобто мораль, що юридично оформлена. Законодавство того часу також є формою буття юридизованої моралі. Ці форми буття та права є результатом типу раціональності, яка являє собою симбіоз здорового глузду та духовності, рацію, що нерозривно пов'язане з буттєвим корінням, з культурою народу, його мораллю, ментальністю тощо. Природне право, відповідно, є первинним і визначальним стосовно законодавства. Дух права, як форми буття загальнолюдських цінностей, пронизує всю правову традицію модерної епохи.

Поступово, по мірі посилення російської окупації на Українських землях форми буття українців та форми їх права, їх юридизована мораль, що ґрунтовані на природно-правовій парадигмі, витісняються російським законодавством, яке було втіленням необмеженої влади царя. З цього часу починає стверджувати себе законницька парадигма як альтернатива природно-правовій. Українська правова ідеологія продовжує бути юснатуралістичною, проте нормативно-знакова реальність та правозастосовна практика посутньо втілюють законницьку парадигму.

Література:

1. Градова В. Ідея верховенства права в українській правовій традиції: дис. к.ю.н.: 12.00.12 – філософія права. Київ, 2013. 250 с.
2. Козюбра М. Принцип верховенства права та вітчизняна теорія і практика. Українське право. 2006. №1(19). С. 15–24.
3. Кравець В. М. Типи праворозуміння як методології основних філософсько-правових дискурсів: дис... канд. юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2003. 179 с.
4. Осауленко О. І. *Загальна теорія держави і права*: Навчальний посібник. Монографія. Київ: Знання, 2006. 334 с.
5. Нерсисянц В. С. *Філософія права* : учебн. для вузов. Москва : Издательская группа НОРМА-ИНФРА, 1997. 652 с.
6. Головатий С. П. *Верховенство права* : ідея, доктрина, принцип : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2009. 44 с.
7. Попадинець Г.О. Український світоглядно-філософський гуманізм як засада розвитку української правової культури : дис. канд. філос. наук : спец. 12.00.12 - філософія права. Київ, 2008. 196 с.
8. Шевченко О. О., Вовк О. Й., Капелюшний В. П. та ін. *Історія українського права*. За ред. О. О. Шевченка. Київ: Олан, 2001. 214 с.

9. Грушевський М. Історія України-Руси. Грушевський М. Історія України-Руси: в II Т. - К.: Наукова думка, 1994. - Т.5: Суспільно-політичний та церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV-XVII віків.
10. Захарченко П. П. Історія українського права: навч. посіб. Київ: ВД «Освіта України», 2019. 436 с.
11. Нічик В. Петро Могила в духовній історії України / В. Нічик. – Київ : Укр. центр дух. культури, 1997. 328 с.
12. Довга Л. Соціальна утопія Іннокентія Гізеля. Україна XVII століття. Суспільство. Філософія. Культура. Київ : Критика, 2005. С. 227–266.
13. Козачинський М. Цивільна політика. *Політологічні читання*. 1993. № 3. С. 90-107.
14. Орлик П. Вивід прав України. *Історія філософії України*. Хрестоматія : навч. посіб. ; упор. М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русин, А. К. Бичко та ін. Київ : Либідь, 1993. 560 с. С.148–153.
16. Хвойницька Х. Легітимація природного права в Україні та європейська юснатуралістична традиція: Дис. к.філос. н.: 09.00.05 – історія філософії. - Львів, 2012. 199 с.
17. Зерцало саксонів URL: <http://surl.li/npwt> (дата звернення 21.08.2019)
18. Право цивільне хелмінське URL: <http://surl.li/npwu> (дата звернення 21.08.2019)
19. Соборне уложення URL: <http://surl.li/npwv> (дата звернення 21.08.2019)
20. Інокентій Гізель URL: <http://surl.li/npwx> (дата звернення 21.08.2019)
21. Інокентій Гізель. Нове видання творів URL: https://risu.ua/inokentiy-gizel-nove-vidannya-tvoriv_n58762
22. Юрій Немирич (1634). Роздуми про війну з московитами URL: <http://litopys.org.ua/suspil/sus64.htm>

Referense:

1. Hradova V. (2013), "The idea of the rule of law in the Ukrainian legal tradition", Abstract of PhD, Constitutional and Municipal Law, Kyiv, Ukraine.
2. Kozubra M.(2006), "Principle of the rule of law and domestic theory and practice", *Ukrainian law*, vol. 1(19), pp.15-24.
3. Kravec V.M. (2003), "Types of legal understanding as basic methodologis philosophical and legal discourses", Abstract of PhD, Philosophy of law, Kyiv. Ukraine.
4. Osaulenko O.I.(2006), *Teorija dergavi i prava* [General theory of state and law], Monographiya, Kyiv, Ukraine.
5. Nersecyanz V.S. (1997) *Filosofija prava* [Philosophy of law], Publishing group «NORMA-INFRA», Moscow, Russia.
6. Holovaty S.P. (2009), "Rule of law: idea, doctrine, principle", PhD Thesis, Theory of State and Law, Kyiv, Ukraine.
7. Popadynec H.O. (2008), "Ukrainian philosophical-worldview as a basis for development Ukrainian legal culture", PhD Thesis, Philosophy of law, .Kyiv, Ukraine.
8. Shevchenko O.O.,Vovk O.Y., Kapelyushnyi V.P.(2001), *Istoriya ukrains`kogo prava* [History of Ukrainian law], Olan, Kyiv:
9. Hrushevskiy M. (1994), *Istoriya Ukraini – Rosii* [History of Ukraine – Russia], Naukova dumka, Kyiv, Ukraine.
10. Zacharchenko P.P. (2019), *Istoriya ukrains`kogo prava* [History of Ukrainian law], Osvita Ukrainy, Kyiv, Ukraine.
12. Nychyk V. (1997), *Petro Mogila v duhovniy istorii Ukraini* [Petro Mohyla in the spiritual culture of Ukraine], Ukr. Centre the spiritual culture, Kyiv, Ukraine.
13. Dovha L. (2005), Social utopia by Innokentiy Gisel, *Ukraine XVII centuries. Society. Philosophi. Culture, Krytyka*. Kyiv, pp. 227- 266.
- 14.Kozachynsky M. (1993), Civil policy. *Politikal science readings*. Vol.3, pp. 90-107.
15. Orlyk P. (1993), "Withdrawal of the rights of Ukraine", *Istoriia filosofii Ukrainy* [History of philosophy of Ukraine], Lybid, Kyiv, pp.148–153.
16. Chvoynyska Ch. (2012), "Legitimation of natural law in Ukraine and European jus naturalistic tradition", *History of philosophy*, Lviv, Ukraine
17. Зерцало саксонів, available at: <http://surl.li/npwt> (Accessed 21 August 2019)
18. Право цивільне хелмінське, available at: <http://surl.li/npwu> (Accessed 21 August 2019)
19. Соборне уложення, available at: <http://surl.li/npwv> (Accessed 21 August 2019)
20. Інокентій Гізель, available at: https://pidru4niki.com/12991010/filosofiya/inokentiy_ozel (Accessed 21 August 2019)
- 21.Інокентій Гізель. Нове видання творів, available at: https://risu.ua/inokentiy-gizel-nove-vidannya-tvoriv_n58762 (Accessed 21 August 2019)
22. Юрій Немирич (1634). Роздуми про війну з московитами, available at: <http://litopys.org.ua/suspil/sus64.htm> (Accessed 21 August 2019)

Стаття надійшла до редакції 23.08.2019 року